

YU ISSN 0027-8084

**ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК**

---

# НАШ ЈЕЗИК

**XXIV/1—2**

**БЕОГРАД  
1979.**

# НАШ ЈЕЗИК

Књига XXIV (нова серија)

Св. 1—2

## САДРЖАЈ

О неким појавама амбигвитета у вези са комбиновањем детерминације и координације (ЉУБОМИР ПОПОВИЋ) . . . . .	3—20
Два „неправилна“ глагола VIII (Белићеве) врсте (БРАНИСЛАВ МИЛАНОВИЋ) . . . . .	21—33
О појави термина <i>речник</i> и његовој афирмацији у српској лексикографији (ВЛАДИМИР ГУДКОВ) . . . . .	34—39
Дистрибуција наставака генитива множине именица женског рода с ос- новом на групу сугласника (МИЛИЦА РАДОВИЋ-ТЕШИЋ) . . . . .	40—55
Из терминологије народних радиности	
Номинација цвјетног праха у стручној и народној пчеларској терминологији (САВО ПУЈИЋ) . . . . .	56—62
Језичка култура	
Неки проблеми савремене језичке културе (АСИМ ПЕЦО) . . . . .	63—66
Употребна вредност језика (СМИЉКА ВАСИЋ) . . . . .	66—68
Путеви и услови сређивања наше језичке норме (МИТАР ПЕШИКАН)	68—80
Незнање које се јавно препоручује (МИЛОРАД СИМИЋ) . . . . .	80—81
<i>Русоов</i> , а не <i>Русовљев</i> (ЈОРДАН МОЛОВИЋ) . . . . .	81
Наш језик у страним факултетским програмима	
Нека питања методике рада на творби речи (МАРИЈАНА КИРШОВА)	82—91

## О ПОЈАВИ ТЕРМИНА *РЕЧНИК* И ЊЕГОВОЈ АФИРМАЦИЈИ У СРПСКОЈ ЛЕКSIКОГРАФИЈИ

Формирање лексичког фонда књижевног српскохрватског језика остаје недовољно проучена тема. Чак ни језичка пракса Вука Караџића и његова улога у конституисању лексичког система односно лексичке норме књижевног језика нису још детаљно, у појединостима испитане и разјашњене. Данас, када су постигнути значајни успеси у проучавању језика српске књижевности XVIII — прве трећине XIX столећа и уочени несумњиви знакови континуитета између језика те литературе и књижевног језика наших дана, поставља се као актуелни задатак свестраније разоткривање односа и веза између лексичке грађе српског „књижества“ предвуковског доба и књижевног речника савременог језика.

Мешовити „славеносрпски“ језик имао је на располагању обиље лексичких могућности: речи српске, руске, рускоцрквенословенске, као и мноштво позајмица несловенске провенијенције. „Напоредност израза истог значења који потичу из разних језика стварала је приликом писања сталну недоумицу“ — истиче Павле Ивић. — „Да ли узети српску реч или црквенословенску, или можда руску, или чак неку од помодних западних туђица? Објективног критерија за одбир није било, све је зависило од пишчевог „вкуса“<sup>1</sup>.

Поједини списатељи нису били свесни нужности систематизације, нормирања лексичког блага, па и кад су ређали, низали лексичке дублете, задовољавали су се констатовањем чињеничног стања. Тако је, на пример, Захарија Орфелин објашњавао читаоцима „Славно-сербског магазина“: „Ща стіе естѣ реченіе Славено-Россійское, и по Сербскому естѣ то, что Срећья: мы у настоящему дѣлу будемо и едно и другое реченіе употреблявати“ (Славно-сербскій магазинъ. Венеција, 1768, стр. 30). Исто тако и Емануил Јанковић набраја речи истоветног значења, не дајући предности ниједној од њих: „Ово нешто називамо в о з д у х њ, или ако оћемо странимъ именами а е р њ или л у ф т њ“ (Физическое сочиненіе о изсишенію воде у воздухѣ

<sup>1</sup> Павле Ивић, Српски народ и његов језик. Београд, 1971, стр. 172.

... отъ Е. Јанковича. Лајпциг, 1787, стр. 3); „Свако тѣло на земли можесе у маня тѣла разделити, коесе онда назива талъ, частъ или парче. На примеръ: одну ябуку можемо у два, у три, у четири и више тали разсећи, пакъ опетъ свако ново парче на ново у манѣ части оделявати...“ (исто, стр. 5); „... Наша земля сама отъ себе свое питање или рану прима...“ (исто, стр. 14). Сава Мркаљ је писао о знацима српске графије да они „п и с м е н а м а, б у к в а м а, а от неки[x] и словама именујосе“ (Сало дебелог ера либо азбукопротрес. Будим, 1810, стр. 2).

Вук Караџић, као што је познато, настојао је у својој реформаторској активности, између осталог, да уклони немотивисане излишности лексичких залиха. То није био лак посао, па Вукови текстови пружају пуно сведочанстава његових колебања око употребе појединих лексема, таквих као што су *ѣисме* и *слово*, *ѣисменица* и *грамаѣика*, *ѣечайѣаѣи* и *ѣиѣамѣаѣи*, *чѣиѣаѣи* и *чѣиѣиѣи*<sup>2</sup>. Добро се зна, како је дуго и озбиљно Вук размишљао о називу свог првог лексикографског труда, с обзиром на постојање термина *словаръ*, *словник*, *лексикон*, *речник* или *рјечник* (па чак и *Сокровище мыслей рода*)<sup>3</sup>. На крају крајева дефинитивно се определио за термин *рјечник*, који се најбоље уклапао у именички (лексички и творбени) систем српскохрватског језика.

Мање је позната дотадашња, ранија историја ове речи, што није безначајно за поимање Вукове одлуке као и за историју лексике и терминологије уопште.

У 24. годишту загребачког „Језика“ Валентин Путанец је објавио студију о пореклу неких језичких термина, између осталог и термина *рјечник* (*речник*). На основу податка да је најстарија потврда за *рјечник* забележена код Белостенца (1740), В. Путанец је прво изнео претпоставку а затим, иако није појачао аргументацију, извео закључак да је управо Белостенец стваралац термина *рјечник* а Белостенчево лексикографско дело извор потицања и ширења ове речи:

„Најстарија је потврда за *рјечник* из Белостенца (1740) . . .“

„... Мислим да је најсигурније да је ријеч *рјечник* створио сам Белостенец, и то под конач рада на *рјечнику*.“

„Закључимо. Термин *рјечник* створио је Белостенец у задњим годинама свога живота (негдје прије 1675), преузео га у 18. стољећу М. А. Рељковић (1767), Кавањин, Канижлић (1780).“

<sup>2</sup> Види о томе у чланку: В. П. Гудков, Бележки за еволуцијата на езика на Вук Караџић. — У књизи: В памет на професор Стојко Стојков. Езиковедни изследвания. Софија, 1974, стр. 551—555.

<sup>3</sup> Павле Ивић, О Вуковом Рјечнику из 1818. године. — Сабрана дела Вука Караџића. Књ. II, Српски рјечник (1818). Просвета, Београд, 1966, стр. 42—43, напомена 2.

Вук Караџић „напушта русизам словар . . . и одлучује се за Белостенчеву ријеч *рјечник* . . .“<sup>4</sup>

Узимање у обзир ширег круга извора, прегледање српских и руских издања XVIII века омогућава да се историја термина *речник* реконструише друкчије, бар за источни ареал српскохрватске језичке територије.

Драгоцени подаци за то откривају се у делима старе српске лексикографије. Током XVIII столећа Срби су издали за своје потребе низ двојезичних и један тројезични речник. О њима се, на жалост, мање зна него што они заслужују. Тек у задње време почело је озбиљније проучавање српских школских књига XVIII века, у којима се налази већина поменутих речника, па се постепено обеснажује укорењено мишљење да та издања немају вредности за науку о српскохрватском језику и његовој историји.

1766. године Захарија Орфелин је штампао у Млещима „Латински буквар“: „Латинскій букваръ, содержащій начало ученія и единъ краткій словникъ латинскаго языка съ переводомъ славено-сербскимъ“.<sup>5</sup> Назив *словник* налази се и унутар књиге, на почетку речника (стр. 24). Годину дана касније, 1767., исти Захарија Орфелин објавио је у Млещима уџбеник „Первые начатки латинскаго языка, то есть: М. Иоанна Ренія Донатъ и Христофора Целларія Меньшій Лексиконъ“<sup>6</sup> На стр. 187 те књиге почиње тројезични „Целларіевъ Латинскій Лексиконъ“, прерађена верзија петроградског издања „Христофора Целларія Краткой латинской лексиконъ съ російскимъ и нѣмецкимъ переводомъ“ (СПб, 1746).

Оглашавајући у „Славено-сербском магазину“ излазак из штампе новог уџбеника латинског језика, Орфелин је писао: „Любители Латинскогъ езыка, а особливо онѣи, кои у овомъ езыку обучаваются, отдавна желили имати Реніевъ Донатъ [граматику — В. Г.] и Целларіевъ Словар, содержащій коренныя токмо слова, . . . на своемъ езыку преведенныхъ.“<sup>7</sup> Према томе Орфелин је подједнако употребљавао у својим радовима термине *словник*, *лексикон*, *словар*. Назив *словар* носи и израђени на основу речника руског и немачког језика Јакова Родеа „Нѣмецкій и сербскій словарь на потребу сербскаго народа въ Крал. державахъ“, који је штампао Ј. Курцбек у Бечу 1790. и 1791. године<sup>8</sup>.

<sup>4</sup> Valentin Putanec, Podrijetlo nekih jezičnih termina u hrvatskom književnom jeziku: гјечник, точка, pravopis. — Jezik, god. 24, 1976/77, стр. 142, 143, 144.

<sup>5</sup> Снимак насловне стране може се видети у књизи: Георгије Михаиловић, Српска библиографија XVIII века. Београд, 1964, стр. 80.

<sup>6</sup> Види снимак насловне стране у Библиографији Г. Михаиловића, стр. 85.

<sup>7</sup> Славено-сербскій магазинъ. Въ Венецији, 1768, стр. 79.

<sup>8</sup> Види снимке, објављене у Библиографији Г. Михаиловића на стр. 212 и 217. Одавно се сматра да је ово издање приредио Теодор Аврамовић. Међутим,

У другим у XVIII веку објављеним српским књигама за учење немачког језика заступљен је термин *речник*. „Нѣмецкая грамматика“ Стефана Вујановског (Беч, 1772) садржи Рѣчникъ (почев од стр. 358)<sup>9</sup>. „Начало ученія хотящымъ учитися книгъ писменны нѣмецкими“ Саве Лазаревића (Беч, 1774) има „Малый рѣчникъ“ (стр. 77 и даље). 1793. је у Бечу изишао „Рѣчникъ малый“,<sup>10</sup> за који се раније сматрало да га је саставио А. Везилић, а који је, како је установио С. Костић, у ствари посебно издање „Малог речника“ из књиге Саве Лазаревића<sup>11</sup>. Термин *речник* је употребио и писац приручника за учење италијанског језика Викентије Лустина. Његова „Грамматика италианская“ (Беч, 1794) садржи „Рѣчникъ италиано-иллирической“ (стр. 286 и даље)<sup>12</sup>.

На почетку XIX столећа осим поновних издања популарног Лазаревићевог „Малог речника“ (1802, 1806, 1814) појављује се „Рѣчникъ греческо-славенскій“ (1803), чији је аутор Захарија Папа Георгије<sup>13</sup>.

Према изнесеноме, именица *речник* била је за старе српске језиколовце (и, наравно, читаоце њихових дела) сасвим обична, редовна. Употребљавала се, што је типично за оновремено стање ствари у језику и науци, напоредо с другим терминима — речима *лексикон*, *словар*, ређе *словник*. Поткрај XVIII и на почетку XIX века назив *речник*, судећи по броју потврда, очито стиче предност, преовладава, потискујући друге термине.

Зато Вуку Караџићу није требало да посеже и да се поводи за „шокачким“ речницима при одлучивању око назива његовог лексикографског дела. Изабрао је реч која се, несумњиво, била већ одомаћила у српској књизи и говору више-мање образованих Срба а уз то је била везана својим кореном за народни српски језик. Ова реч је већ постала општеприхватљива и општеприхваћена. Значајно је да су је радо употребљавали књижевници који нису баш у свему били склонили да следе Вуков пример. Димитрије Исајловић, на пример, није се туђио русизама и црквенословенизама, па је за немачку реч *Wörterbuch* наводио еквиваленте *рѣчникъ* и *словаръ*. Међутим на наслов-

пошто се данас ово мишљење оспорава (види писање Лазара Чурчића у новосадском „Зборнику за славистику“, књ. 5, 1973, стр. 227), назив „Аврамовићев речник“ требало би неизоставно да се пропраћује атрибутом „такозвани“.

<sup>9</sup> Види снимак насловне стране и садржај књиге у Библиографији Г. Михаиловића, стр. 102.

<sup>10</sup> Види снимак код Г. Михаиловића, стр. 244.

<sup>11</sup> Страхинца К. Костић, Уџбеници немачког језика код Срба у XVIII веку. — Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, књ. XV/2, 1972, стр. 530-531.

<sup>12</sup> Види снимак насловне стране и садржај књиге у Библиографији Г. Михаиловића, стр. 279.

<sup>13</sup> Види: Стојан Новаковић, Српска библиографија за новију књижевност. Београд, 1869, бр. 245.

ним странама његових дела стоји: „Французско-србскиј рѣчникъ“ (Београд, 1846) и „Нѣмачко-србскиј рѣчникъ“ (Београд, 1847) (не словарь!). Вуково опредељење за *рјечник* јамачно је допринело коначној афирмацији овог термина и свеопштем напуштању назива *словар*, који је у XIX веку нестао из употребе.

Остаје да се расветли када се и на какав начин термин *речник* појавио код Срба. Претпоставка да је он дошао у српску средину из хрватских књига не изгледа убедљивом: „аустријски“ Срби, привржени угроженом православљу, нису се радо лаћали латиницом штампаних „шокачких“ издања. С друге стране, податак да је најстарија потврда за речник забележена у Белостенчевом лексикографском делу није довољан као образложење да је управо Белостенец творац тог термина.<sup>14</sup>

При концентрисаном посматрању случајева употребе именице *речник* у српским текстовима XVIII и прве трећине XIX века значајном изгледа чињеница да је ова реч била прихватљива за представнике различитих књижевнојезичких концепција. Симптоматично је да ју је употребио врсни познавалац и активни пропагатор рускоцрквено-словенског језика, аутор полемичког трактата „Увѣщание, представляющее Серблемъ причинопобужденія къ присвоенію себѣ Славянскаго языка своего“<sup>15</sup> Григориј Трлајић (Терлаич). У предговору књизи „Идеа или мужеская или женская добродѣтель“ (Беч, 1793) писао је: „Напослѣдокъ слѣдуетъ изясненіе нѣкоторыхъ рѣчей Славянскихъ, еже къ удобншему разумѣнію въ языцѣ семъ не много искуснымъ служити, оскудѣніе же добрыхъ рѣчниковъ возставити можетъ . . .“ (стр. 9).

<sup>14</sup> Чак и кад неки писац сам тврди да је створио или први употребио ову или ону реч, то још не значи да она мимо њега није већ искрсавала у говору или у писању његових сународника. Како су несигурна и недовољна сведочанства појединаца о пореклу речи, показује следећи пример. Загрижени поборник рускоцрквено-словенског језика Григориј Трлајић (Терлаич) тврдио је да је сковао „славенски“ еквивалент за реч *универзитет*. Објашњавајући у преводу (с руског на рускоцрквено-словенски!) романа М. М. Хераскова „Нума или процвѣтающій Римъ“ (Будим, 1801) значење неких речи, „въ простомъ разговорѣ не употребляемыхъ“, Трлајић је између осталог писао: „ВСЕУЧИЛИЩЕ, мѣсто гдѣ вся высокая науки предаются, кое Латински называется Университасъ. Мнѣ мнится, яко бы мы могли сіе, мною первымъ употребленное реченіе задержати, заеже имъ назывети Университетъ“ (стр. 214). Тврдио је, дакле, да је први употребио реч *всучилище*. Али још 1795., кад је тек почело слагање „Нуме“ (ускоро обустављено и завршено 1801.), била је штампана „Венгерская грамматика г. Георгія Саллера . . .“, на Славеносербѣмъ языцѣ изяснена г. Георгіемъ Петровичемъ, слышателемъ правъ во Всеучилищѣ и цѣи Вѣнскомъ“. Откуд је Г. Петровићу реч *всучилище*? Да ли ју је „добрио“ од Трлајића или је, што је много вероватније, она већ постојала у језичкој свести образованих Срба, па је неумесно постављати питање приоритета?

<sup>15</sup> Овај трактат је штампан у књизи „Забавленіе единаго лѣтнаго утра или удивленіе естественнымъ красотамъ“, Беч, 1793.

Трлајић није био нимало наклоњен новотаријама које би одударале од изражајних средстава црквенословенског језика. Чињеница да није избегао реч *рѣчникъ* наговештава да се овај назив може пронаћи и у другим црквенословенским изворима. Заиста, усмерено прегледање српске лектире XVIII века открива потврду за речник из 1704. године!

Као што је познато, ђаци — организовани по руском узору и са Русима-учитељима српских школа — служили су се, поред буквара Теофана Прокоповича „Первое учение отрокомъ“ и црквенословенске граматике Мелетија Смотричког, тројезичним речником Федора Поликарпова-Орлова „Лексиконъ трезычный сирѣчь реченій славенскихъ, еллиногреческихъ и латинскихъ сокровище, изъ различныхъ древнихъ и новыхъ книгъ собраное и по славенскому алфавиту разположеное“ (Москва, 1704). У том чувеном делу находе се облици *рѣчникъ*, *речникъ*, *рѣченникъ*, *реченникъ*.

Именица *рѣчникъ* (с јатом) пропраћена је тумачењем „силный или острый во глаголаніи“ (тј. говорник, речит човек). Међутим њена варијанта *речникъ* (са *e*) долази као синоним уз одредницу *лексиконъ*: *Лексиконъ, речникъ...* [следи грчки и латински превод]. Ортографске варијанте *рѣченникъ* и *реченникъ* упућене су на *лексикон*: *Реченникъ зри лексикон; Рѣченникъ зри лексиконъ*.

Ови подаци сведоче да је историја термина речник просторно шири од српскохрватске језичке територије. Истовремено они упозоравају на то да се у проучавању развоја лексичког фонда српскохрватског језика не сме запостављати, пренебрегавати вишевековни црквенословенски утицај — српскоцрквенословенски и рускоцрквенословенски, — чији су трагови у савременом језику знатно већи него што се то донедавно чинило. По свему судећи, судбина речи *речник* (*рјечник*) један је од импресивних примера очувања елемената старе књижевнојезичке културе у књижевном језику новијег доба.

Владимир Гудков